

УДК 94(477):930.1(045)«1921»

Срібняк І.В.

ІНТЕРНОВАНІ ВОЯКИ АРМІЇ УНР У ТАБОРІ СТИШАЛКОВО, ПОЛЬЩА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1921 р. – ПОЧАТОК 1922 р.): МОРАЛЬНИЙ СТАН ТА УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ

У статті аналізуються моральний стан та умови перебування інтернованих вояків-українців у таборі Стишалково (Польща) у другій половині 1921 р. – на початку 1922 р. На основі використання широкого кола архівних джерел автором було зроблено висновок про те, що таборове повсякдення вояцтва було позначене значними труднощами, пов'язаними з їх надзвичайною скупченістю та присутністю в таборі інтернованих та полонених вояків інших формацій (балаховців та червоноармійців). Відсутність будь-яких матеріальних ресурсів, не завжди достатнє та якісне харчування, брак палива для обігріву бараків та антиукраїнська агітація призводили до того, що частина вояків-українців втрачала національні морально-ціннісні орієнтири.

Для запобігання деморалізації українського вояцтва командування групи намагалось активізувати культурно-освітню роботу в таборі, але через брак приміщень та відсутність ресурсів вона поволі згорталась. Дехто з інтернованих не витримував тягаря безрадінного та обтяжливого таборового повсякдення й залишав табір у пошуках кращих умов існування. Очевидно, що це була небезпечна тенденція і командування інтернованих військ у різний спосіб намагалось запобігти її подальшому поширенню. Особливо енергійно деструктивним процесам у таборі протистояв начальник групи А. Пузіцький, заходи якого знайшли цілковите розуміння та підтримку з боку вищого військового керівництва Військ та Уряду УНР.

Ключові слова: інтерновані, табір, старшина, Стишалково, комендатура, українці.

Обставини перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі є нині досить з'ясованими, адже до їх вивчення зверталась низка дослідників [1, 2, 3, 4]. Але комплексне та всебічне відтворення історії функціонування окремих таборів інтернованих Військ УНР на теренах згадуваної держави чекає на свого дослідника. Останнє твердження стосується й табору інтернованих вояків-українців у Стишалково, хоча окремі уривчасті відомості про специфіку перебування там вояків-українців були наведені у монографії І. Срібняка [1, с. 40-44, 59-60, 67-68]. Наслідки проголошення більшовиками амністії воякам-українцям та процес репатріації частини з них до УСРР відтворив у своїй книзі М. Павленко [5, с. 154-156].

Польський історик О. Вішка подав стислий виклад історії існування табору у 1914-1923 рр., а також окреслив основні прояви життєдіяльності у ньому вояків-українців [6, с. 167-174]. До того ж, значний масив фактичних даних про таборову періодику у Стишалково міститься у його загальновідомих працях з історії української видавничої справи в Польщі [7, 8]. Прикметною подією стало й видання ілюстрованого альбому, який унаочнив різні аспекти перебування полонених та інтернованих вояків (зокрема, українців) у Стишалково [9]. Але вочевидь існує потреба поновного звернення до вивчення різних аспектів таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у цьому

таборі, які були змушені долати величезні труднощі морально-побутового характеру.

Табір для полонених вояків зі складу царської армії біля села Стшалково (поблизу Познані) був збудований за розпорядженням німецької військової влади ще у кінці 1914 р. – на початку 1915 р. Він займав обширну площу (75 гектарів) та був розрахований на 30 тис. бранців. Табір мав необхідну інфраструктуру (приміщення для розміщення вартових відділів, будівлю для комендатури, таборіві майстерні та служби, лазню, електростанцію, дезінфекційний пункт, пекарню, шпиталь, ізолятор, парову пральню, сушарку, водокачку, театр та ін.), у кожному з восьми його секторі було 7-8 великих землянок або бараків [6, с. 167-168].

Після закінчення Першої світової війни будівлі табору почали розбирати, але невдовзі ситуація змінилась, надавши йому «друге життя». У травні 1919 р. табір було відновлено, і одними з перших у ньому розмістились вояки «Сірої» дивізії Армії УНР, які потрапили в польський полон під Луцьком. Зрештою, завдяки заходам Дипломатичної місії УНР у Варшаві, у серпні 1919 р. їх було переведено до Ланцута, з якого – після доукомплектування і переформування – відправлено на фронт проти денікінських військ. У таборі також перебували й полонені вояки УГА й значна кількість цивільних галичан. Після часткового звільнення окремих категорій полонених та інтернованих галичан, а також переміщень, та поповнення новими бранцями у жовтні 1919 р. у таборі перебувало 4287 полонених вояків-українців, 2276 цивільних інтернованих (окремо в Стшалково утримувався 2631 полонений зі складу РСЧА). Після оголошення польською владою амністії (грудень 1919 р.) значна кількість галичан скористалась нею, тому у таборі залишилось 3500 українців [2, с. 185].

Варто зазначити, що умови утримання полонених та інтернованих вояків (насамперед – більшовиків, й меншою мірою, українців) у Стшалково того часу були надзвичайно тяжкими – бараки переповнені, таборянам бракувало одягу, внаслідок відсутності мінімальних санітарних умов поширювались інфекційні хвороби – про це йшлося у актах перевірки табору організаціями Червоного Хреста РП та УНР [6, с. 169]. Впродовж зими-весни 1920 р. польська влада звільнила українців, але полонені червоноармійці утримувались у таборі і надалі, контингент яких час від часу поповнювався. У травні 1921 р., коли до Стшалково перевели вояків зі складу частин генерала С. Булак-Балаховича та донських козаків, у таборі продовжувало перебувати близько 7 тис. полонених червоноармійців.

У зв'язку із запланованою польською владою ліквідацією табору в Ланцуті, до Стшалково мала бути передислокована група інтернованих Військ УНР. Перед своїм переїздом «ланцутці» відрядили сюди своїх посланців (червень 1921 р.), які окремим рапортом подали інформацію про табір та ситуацію в ньому. Він мав чотири секції (I – призначена для польської варти, II – для зберігання харчових припасів, III – була вільною, у IV – утримувались

полонені більшовики та «балаховці» (решта секцій не використовувалась)). Важливим, на думку українців, було те, що до кожного бараку була підведена вода, а також власне розташування табору – в сухій місцевості, на піщаному ґрунті поблизу лісу. Наявність облаштованого плацу, прийнятне харчування (за нормою «С») та досить добра якість хліба – теж були тими аргументами, які спонукали «ланцутців» погодитись на переїзд до цього табору [10, арк. 240].

Перша партія вояків-українців у кількості 1127 осіб (вояки 5-ої Херсонської стрілецької дивізії, Окремої («Подільсько-Могилівської») бригади кордонної охорони, 1-го куреня польової жандармерії, збірної команди резервних військ УНР) прибула до Стшалково 12 липня 1921 р. [11, арк. 68]. Дійсність розчарувала новоприбулих, адже приміщення для їх розміщення (літні бараки та землянки) перебували у цілком незадовільному стані (напівзруйновані нари, прогнила підлога з щурами під нею, сперте повітря через відсутність вентиляції, велика кількість різних комах і паразитів).

Стан приміщень був настільки кепським, що козаки відмовились від розміщення у них і перебували на вільному повітрі, поки польською владою не було тимчасово обладнано п'ять шпитальних наметів [10, арк. 240; 11, арк. 68]. Начальник групи інтернованих Військ УНР у Стшалково генерал-хорунжий Н. Никонів так охарактеризував загальну ситуацію в ньому (рапорт ч. 2239 від 16 липня 1921 р.): «табір загально виглядає в'язницею, або кладовищем великим і пустирем, де із угла в угол снують живі розтерзані люде, шукаючи виходу, поради і порятунку» [11, арк. 68].

Щоправда є підстави припускати, що генерал перебільшив, і ситуація в таборі – принаймні на початку перебування в ньому вояків-українців – не була настільки фатальною. Адже в іншому архівному документі – у пізнішому ситуаційному звіті від 12 квітня 1922 р. – зокрема зазначалось, що харчовий стан і «умови загального характеру» були набагато кращими у порівнянні з Ланцутом, й ні в чому «вояцтво не відчувало гострої потреби» [12, арк. 79-80]. Очевидно, що за короткий час комендатурі та командуванню групи вдалось спільними зусиллями змінити загальні умови на краще, тому перебування українців у таборі стали більш-менш прийнятними (як для літнього часу).

Важливим було й те, що службовці польської комендатури табору – на відміну від таборової адміністрації Ланцуту – ставилася до інтернованих українців доброзичливо, оперативно вирішуючи їх нагальні проблеми. Поліпшення умов перебування уможливило без затримок розпочати в таборі культурно-освітню діяльність, зокрема поновити роботу художньої студії, театру, капели та хору. Досить інтенсивно працював, зокрема, таборовий театр, в якому майже щодня відбувались вистави, відвідувати які могли всі бажаючі безоплатно. Інколи у таборі влітку під відкритим небом проводились концерти [12, арк. 79-80].

Особливо переконливими були здобутки інтернованих у просвітній царині – у таборі були засновані різні вишколи та курси фахового навчання, організовані

виклади з українознавства (окремо для козаків і старшин). З огляду на наявність у складі інтернованих частин 98 неграмотних козаків (станом на липень 1921 р.) було створено таборову школу грамоти двох ступенів для неписьменних та малописьменних козаків [13, арк. 37; 14, арк. 52]. Для тих, хто мав повну початкову або незакінчену середню освіту, у таборі поновила роботу заснована у Ланцуті Гімназія ім. І. Стешенка, у трьох класах якої (4-му, 5-му і 9-му) у липні 1921 р. навчалося загалом 55 осіб [15, арк. 15]. Бажаючі могли відвідувати курси мовознавства і школу бухгалтерів [14, арк. 52]. У таборі діяли бібліотека та читальня, які обслуговували таборян-українців. Існувала у таборі й школа для дітей, діяльність якої стала можливою завдяки грошовій допомозі, що надходила від Британського благодійного комітету.

Була відновлена й робота Українського Народного Університету, в межах якого для інтернованих вояків-українців проводились окремі виклади та бесіди. Попри всі труднощі, пов'язані з переїздом та облаштуванням на новому місці, продовжив роботу його Військовий факультет (влітку 1921 р. кількість його слухачів досягла 235 осіб). Для таборян читалися лекції із стратегії й тактики, історії військового мистецтва, військової адміністрації, психології, фортифікації; відбувалися й практичні вправи [16, с. 39-40]. Варто зазначити, що навчаючись на Військовому факультеті університету, старшини не здобували (та й не могли здобути) справжньої освіти рівня фахових військових шкіл через, насамперед, відсутність достатніх лекторських сил та усталених і затверджених державою вимог й положень, що регламентували його діяльність (їх навчання тривало до 6 жовтня 1921 р., коли було перервано у зв'язку із закінченням першого семестру в університеті).

У 5-й Херсонській стрілецькій дивізії діяли курси булавних старшин (розпочали роботу у Ланцуті 22 червня 1921 р.), які відвідували всі булавні старшини, командири куренів і кандидати на такі посади. Курси були розраховані на три місяці, але у зв'язку з переїздами та вимушеними перервами, а також бажанням слухачів «ширше пройти програми і побільше провести практичних навчань» – було вирішено максимально пролонгувати їх роботу. До викладів на цих курсах були залучені полковники Мазуренко, Юркевич та Мальченко (польовий статут, «стрілкове діло», «кулеметне діло», артилерія); підполковники В. Чабанівський та Алексін (тактика, топографія); сотники Гаурінг і Гончаренко (фортифікація, військова психологія), урядовець Чернявський (військове господарство). Виклади на цих курсах відбувались щоденно (дві години), а також ввечері у вільний час [17, арк. 36].

У своєму рапорті до 3-го генерал-квартирмейстера Генерального штабу Армії УНР полковника Сігаріва (ч. 1702 від 16 листопада 1921 р.) командир 5-ої Херсонської стрілецької дивізії полковник А. Пузіцький зазначав, що роботу курсів ускладнює відсутність підручників з більшості дисциплін, що змушує використовувати деякі старі російські («Наставление для стрельбы»). Але завдяки поєднанню теоретичних занять та практичних вправ (робота з

картами, вирішення тактичних завдань, військова гра) курси допомагали їх слухачам опановувати нові знання у військовій царині [17, арк. 36зв.].

Інтерновані підрозділи поновили проведення й військових вправ. Генерал-хорунжий Н. Никонів звернувся з проханням до начальника Української ліквідаційної комісії в Речі Посполитій Польській В. Зелінського домогтись згоди польської влади на видачу «певної кількості зброї (рушниць і кулеметів) для тимчасового користування» під час навчання, проте, як йшлося у відповіді останнього (з грифом «таємно») – польська влада не погодилась на це, аргументуючи свою відмову перебуванням у цьому таборі полонених зі складу більшовицької армії. Всі спроби владнати цю справу «неофіційним шляхом» закінчились безрезультатно, адже польська комендатура табору відмовила у видачі навіть одиничних зразків зброї [18, арк. 3].

У серпні 1921 р. ситуація в таборі почала погіршуватись, що було пов'язано з обмеженням грошового і харчового забезпечення інтернованих. На моральний стан вояків Армії УНР негативно впливала наявність у таборі «балаховців» (850 осіб станом на 20 серпня 1921 р.), дехто з яких посідав впливові становища в таборовій комендатурі Стшалково, а також присутність (хоч і в окремій секції табору) полонених червоноармійців [18, арк. 238]. Остання обставина була особливо небезпечною, адже через цю категорію полонених діяли більшовицькі агітатори, і хоча в Стшалково перебувала Окрема бригада військової жандармерії Армії УНР, контрпропагандистська діяльність українських жандармів була майже непомітною через тотальний брак коштів.

На підтвердження цього свідчить звернення командувача цієї бригади до заступника військового міністра уряду УНР (від 11 серпня 1921 р.) про виділення коштів (10 тис. м.п.) для проведення контррозвідувальної діяльності у таборі. Він повідомляв, що його відрядження не оплачувались, на поїздки в службових справах ним було витрачено понад 40 тис. м.п. власних коштів, а після їх вичерпання – за одну зі своїх поїздок до Тарнова і Ченстохова – він позичково використав частину тих грошей, які призначались для поліпшення харчування інтернованого вояцтва бригади [18, арк. 62]. Ці факти засвідчують складність становища, в якому опинилось інтерноване українське вояцтво.

Т.в.о. начальника групи інтернованих Військ УНР у Стшалково генерал-хорунжий О. Пилькевич 15 серпня 1921 р. звернувся з рапортом (ч. 2660) до воєнміна і Головного Отамана, в якому наголосив на посиленні деструктивних явищ у житті табору, і зокрема на тому, що через відсутність карності «ворожий і антинаціональний елемент серед нашого вояцтва [...] підняв голову і став одверто себе виявляти». Це проявилось в ігноруванні та невиконанні наказів і розпоряджень військової влади, що негативно впливало на всіх таборян. До того ж, у Стшалково «траплялись випадки одвертого опіру і саботажу [...], колективні виступи і образи старших начальників і адміністративних осіб» [19, арк. 43].

У його рапорті повідомлялось про такі конкретні випадки, зокрема про «котячий концерт», який одного дня влаштували деякі старшини 13 стрілецької бригади 5-ої Херсонської стрілецької дивізії начальнику штабу бригади сотнику Климовичу, українському коменданту табору сотнику Л. Гарнішевському та його ад'ютантові поручникові Нагнибіді. «Кружечний збор на папір, тости, застереження і погрози по адресі органів догляду в таборі, щодо знищення їх агентів [...], уперте вживання російської мови» попри низку наказів про заборону такої практики. Очевидно, що в такий спосіб відбувалась дискредитація командування групи Військ УНР у Стшалково, яке було обмежене у застосуванні дисциплінарних заходів щодо порушників дисципліни та етики старшинської поведінки [19, арк. 43].

Цілком недоцільним та небезпечним було й розміщення українців у цьому таборі, де перебували полонені більшовики та інтерновані балаховці (останні фактично не були відокремлені від вояцтва УНР). Внаслідок цього антинаціональний елемент почувався в таборі «як у себе вдома», навіть не вважаючи за потрібне маскувати свою злочинну діяльність. У «таборовій дефензиві» (контррозвідувальному відділі комендатури) більшість співробітників становили росіяни (балаховці та колишні більшовики), яким допомагав й дехто з українців. На ґрунті міжнаціональних протиріч та різниці у політичних поглядах між таборянами відбулось кілька колективних бійок [19, арк. 43зв.].

Спроби нейтралізувати ці сторонні шкідливі впливи на українське вояцтво виявились неефективними – польська влада не реагувала на звернення командування групи військ УНР щодо усунення деструктивних елементів з табору. Такий стан призвів до знесилення «всіх свідомих Українців і патріотів» та «цілковитої протрації духа, безнадії і апатії до дальнійшої боротьби». На думку вояцтва, немічність вищої військової влади УНР у поборенні внутрішнього ворога в таборі давало підстави або зовсім усунутись від конструктивної роботи або ж знову братись до «революційних засобів» у протистоянні з опонентами українській національній ідеї [19, арк. 43зв.-44].

Наслідком цього стало посилення у частини інтернованих українців (козаків та старшини) відчуття «жаху за наше майбутнє, – обурення й ненависть до сучасного». Аби запобігти цим негативним тенденціям генерал О. Пилькевич пропонував усунути з табору групу вороже налаштованих до УНР офіцерів, які навіть не приховували українофобських поглядів. У підписаному ним «Реєстрі старшин, урядовців і жінок частин групи інтернованих Військ У.Н.Р. в таборі ч. 1 в Стржалкові, яких необхідно негайно вислати до карного табору Домб'є або до російських таборів як шкідливий і небажаний в нашій Армії елемент», були вказані прізвища та містилась коротка характеристика морально-ділових якостей 21 старшини та 5 жінок [19, арк. 45-46].

У вересні 1921 р. до Стшалково почалось переведення груп інтернованих Військ УНР з Вадовиць і Петрокова (Трибунальського), що стало черговим

випробуванням для новоприбулих і таборян. Багато землянок були зруйновані, частина – не надавалась до вжитку з різних причин. Як тимчасовий захід – для козаків були розгорнені 10 наметів, одружені вояки та члени їх родин були розміщені окремо – в п'ятьох шпитальних бараках. Для тих вояків, які не мали постійного місця, швидко ремонтувались бараки і землянки, для чого були задіяні таборові майстри з інтернованих українців. У зв'язку з цим поява 7 вересня в таборі сотника Армії УНР Бокала (до свого від'їзду на приватні роботи у складі робітничої команди він належав до розформованого штабу Дієвої армії) та його вимога виділити ще 25 осіб для цих робіт – спричинила конфлікт з командуванням групи (т.в.о. начальника групи був призначений командувач 5-ої Херсонської стрілецької дивізії полковник А. Пузіцький).

З огляду на необхідність проведення ремонту бараків полковник А. Пузіцький відмовив йому в цьому, після чого Бокало звернувся зі скаргою до комендатури. Йдучи йому назустріч – попри заборону начальника групи – потрібна кількість козацтва була відібрана під примусом та відправлена на роботи. На думку А. Пузіцького, така поведінка сотника була «злочином і зрадою нашої справи», а сам Бокало належав до таких старшин, яких «можна купити за 500 марок в день». Не маючи достатніх дисциплінарних важелів – полковник А. Пузіцький просив воєнміна про втручання для запобігання повторенню таких випадків у подальшому [19, арк. 25-25зв.].

Вересень 1921 р. видався складним для таборян не тільки через збільшення кількості вояцтва Армії УНР, які потрапляли у не досить пристосовані (чи взагалі не пристосовані) для перебування в таборі умови. Сильним «подразнюючим» чинником стала поява в таборі французьких офіцерів з пропозиціями запису до Іноземного легіону. Як йшлося у рапорті полковника А. Пузіцького № 3089 від 14 вересня 1921 р., до табору Стшалково прибув полковник французької армії, який розпочав вербування таборян до складу колоніальних французьких військ. Цей приїзд став продовженням аналогічної роботи французьких військових представників, яка провадилась раніше в Ланцуті (за її результатами були укладені списки бажаючих потрапити до Іноземного легіону). Ці списки були прикріплені на стінах бараків, що засвідчило продовження процесу вербування.

У цій ситуації полковник А. Пузіцький висловив рішучий протест французькому офіцеру за його самочинні та незаконні дії, які вчинив без узгодження з вищим політичним проводом та командуванням інтернованих військ УНР. У відповідь останній заявив, що він «вербує росіян яко дезертирів» та нічого не знає про українців та Україну. У подальшій дискусії француз почав з'ясовувати факт визнання УНР іншими державами, на що полковник А. Пузіцький підтвердив таке визнання Польщею, а також наголосив на тій обставині, що український народ провадить вже чотирирічну боротьбу з більшовиками і вже тільки цим здобув собі визнання в Європі.

Після такого обміну думками французький представник дав А. Пузіцькому слово честі про припинення вербування серед українців до консультацій з главою французької військової місії в Польщі генералом А.А. Нісселем у Варшаві [18, арк. 89-89зв.; 19, арк. 23]. Досить промовистим було те, що С. Петлюра залишив на цьому рапорті власноручний припис, зміст якого свідчив про цілковиту підтримку останнім всіх організаційних та дисциплінарних заходів начальника групи інтернованих військ УНР в Стшалково: «полковник А. Пузіцький взяв вірний шлях для праці. Хай працює твердо по цьому напрямку» [18, арк. 84].

Але зусилля А. Пузіцького були малоефективними, адже не могли вирішити головну проблему інтернованих у Стшалково – повної відсутності коштів для вирішення найнагальніших питань. У середині вересня 1921 р. ситуація в таборі погіршилась настільки, що після здійснення інспекції табору генерал-інспектор Військ УНР генерал О. Удовиченко у своєму рапорті від 16 вересня 1921 р. С. Петлюрі окремо зазначив «пригноблюючий вигляд табору, територія якого у кілька квадратних верст оплетена двома-трьома рядками колючого дроту», водночас згадавши про незадовільний стан бараків, що протікають під час дощу, а їх підлоги насичуються ґрунтовою водою. До того ж, вони мали тонкі стіни, і все це, на думку генерала О. Удовиченка, не дозволяло мешкати в них взимку.

Ще гіршими за своїм станом були землянки, кожна з яких призначалась для розміщення 100 осіб. Бараків та землянок мали недостатню кількість вікон та не були обладнані електричним освітленням, в них була відсутня вентиляція – все це в комплексі робило перебування таборян у цих приміщеннях дуже ускладненим, а часом – нестерпним. На переконання генерала О. Удовиченка – землянки в Стшалково були абсолютно не пристосовані для проживання людей, і в цій ситуації командування військ та державний провід УНР мали подбати про пошук інших місць для їх розміщення [11, арк. 35-42].

Така ситуація призводила до деморалізації частини інтернованих вояків-українців, які були готові шукати будь-якої можливості аби залишити табір. Тому поява в м. Стшалково та м. Слупську (Слупцях) «німецьких шпигунів, котрі заманювали наших вояків до дезертирства в Німеччину» викликала занепокоєння начальника групи інтернованих Військ УНР. У своєму рапорті до воєнміна (ч. 3211 від 19 вересня 1921 р.) А. Пузіцький повідомляв про активну видачу бажаним подорожніх документів та грошей, внаслідок чого за кілька днів вересня 1921 р. з табору дезертирувала значна кількість старшин і козаків. У цій справі полковник А. Пузіцький двічі звертався до «довудства» табору з пропозицією провести арешти таких агітаторів, пропонуючи допомогу з боку української жандармерії. Проте йому було відмовлено [18, арк. 87-87зв.].

Деструктивні процеси все більше захоплювали й старшинство Армії УНР, про що свідчив зміст рапорту № 3214 (від 29 вересня 1921 р.) полковника А. Пузіцького до військового міністра Уряду УНР щодо поведінки старшини зі

штабу запасових військ УНР поручника Селезнова (Селезнєва), який відбув кількадедний арешт за наказом полковника О. Білецького. Згадуваний поручник звернувся російською мовою до польського коменданта під час його обходу табору (в супроводі полковника А. Пузіцького) зі скаргою на свій арешт. Роз'яснення коменданта, що це є справою українського командування табору, викликало гнів Селезнова та заяви про його невизнання Армії УНР, яка є «не армія, а банда». Після цього за наказом полковника А. Пузіцького Селезнов був наново арештований та у супроводі польських солдат відправлений на гауптвахту. Як стало відомо, перед цим поручник Селезнов записався до складу Французького легіону та чекав на свій виїзд до Алжиру. Реакція вищого командування Армії УНР була досить швидкою – згадуваний старшина був деградований у козаки та мав бути негайно висланий з табору [18, арк. 88].

Проте така принципова позиція полковника А. Пузіцького не влаштовувала деяких старшин, які вдавались до різних провокацій задля ускладнення його діяльності на цій посаді. На підтвердження цього свідчив один з наказів польського командування, в якому полковнику А. Пузіцькому було висловлено подяку за ту допомогу, яку він нібито надавав французькому офіцеру під час роботи останнього в таборі (із запису бажаючих до лав Іноземного французького легіону). У своєму рапорті воєнміну (ч. 36-т від 8 жовтня 1921 р.) полковник А. Пузіцький зазначав, що він навпаки намагався перешкодити проведенню вербування українців, але, за його словами, «провокаторська діяльність в Стржалковському таборі знаходить для себе відповідний ґрунт і поширюється далі» [19, арк. 21зв.].

Цьому, зокрема, сприяло те, що в таборі на відповідальних таборових посадах працювали «балаховці» (колишні російські жандарми), а також те, що на службу до поляків перейшов «злочинний елемент» з інтернованих українців, які визнали себе «польськими підданими». Полковник А. Пузіцький вдався до того, що викреслив таких осіб зі списків вояків дивізії та зняв їх з харчового забезпечення. Водночас, він вимагав у комендатури табору передати їх до рук українського командування для притягнення до відповідальності, уклавши та вручивши відповідні списки таких осіб (здебільшого галичан за походженням). Очевидно, що такі дії полковника налаштували проти нього цю досить впливову верству таборового населення, які вдавались до усіх можливих заходів задля компрометації начальника дивізії – як в очах польської влади, так і серед старшинства дивізії [19, арк. 21зв.].

Їх заходами полковника А. Пузіцького, начальника штабу 5-ої дивізії підполковника В. Чабанівського, українського коменданта табору сотника Л. Гарнішевського було безпідставно включено до списку осіб, яким заборонялось видавати перепустки на вихід з табору. У зв'язку з цим та іншими повідомленими їм фактами полковник А. Пузіцький просив «про призначення слідства з приводу провокаторської діяльності злочинного елементу і

притягнення його до суворой відповідальности» [19, арк. 21зв.-22]. Очевидно, що через такі звернення начальника групи Військ УНР у Стшалково польська комендатура була поставлена у досить непросте становище, бо фактично йшлося про необхідність вживання дисциплінарних заходів до призначеного нею допоміжного персоналу в таборі.

Полковник А. Пузіцький мав реагувати й на безвідповідальні вчинки деяких інтернованих вояків, які займали відповідальні посади в дивізіях. Зокрема, у жовтні 1921 р. він був змушений «вжити рішучих заходів що до припинення п'янства лікарем Васерісом і його підлеглим медичним персоналом». Про це йшлося у одному з рапортів (від 22 грудня 1921 р.) А. Пузіцького до генерала А. Вовка та повідомлялось про те, що «в останній час подібних вчинків з боку лікаря Васеріса не помічається» [20, арк. 6].

Станом на листопад 1921 р. у Стшалково перебували 1-ша Запорізька та 5-та Херсонська стрілецькі дивізії, Окрема бригада кордонної охорони, штаб тилу та відділи резервних військ УНР, корпус державної жандармерії, підрозділи польової жандармерії [21, арк. 7]. Водночас табором ширились чутки про переведення інтернованих частин УНР із Стшалково до Щепіорно, але через неготовність останнього прийняти таку кількість вояцтва реалізацію цього плану було надовго відкладено. Але й в Стшалково практично нічого не робилось аби підготувати бараки до зими, до того ж, значно погіршилось харчування, на тлі чого активізувалась більшовицька агітація, яка проводилась деким із старшин Армії УНР [12, арк. 80-81].

З наближенням зими становище інтернованих знов погіршилося – 25 грудня 1921 р. начальник групи інтернованих військ УНР у таборі Стшалково генерал-хорунжий А. Пузіцький (на початку грудня його було підвищено у ранзі) звернувся з рапортом до голови Ліквідаційної комісії УНР у Варшаві, в якому повідомляв, що становище інтернованих у таборі стало приймати «ненормальні умови» з того часу, коли військова влада ухвалила рішення про передання табору в підпорядкування цивільному комісару. Побут полонених невпинно погіршувався, про що А. Пузіцький неодноразово повідомляв командування Військ УНР. Наприкінці грудня «справа заправіантування і опалення» остаточно занепала: запасів вугілля в таборі залишилось, за оцінкою генерала А. Пузіцького, на 6-7 днів, до того ж, воно відпускається за нормами листопада (а не грудня), картоплі вистачить не більше, ніж на 8 днів, чай не видавався з 16 листопада, цукор, кава та мармелад – з 2 грудня. З 16 грудня було припинено видавання солі, а її відсутність у стравах «у недалекому майбутньому може викликати хвороби інтернованих з фізичного боку» [22, арк. 30].

Відтак у таборі «голе і обдерте вояцтво сидить в холодних бараках і в добавок те, що зараз з приводу браку продуктів приходиться голодати в дійсності». Генерал А. Пузіцький звертав увагу голови Ліквідаційної комісії УНР, що заборговану кількість продуктів за грудень за жодних обставин не буде видано у січні наступного року, адже на складах відсутні будь-які запаси

продуктів та палива. Хоча польський цивільний комісар табору й зацікавлений у забезпеченні інтернованих визначеними нормами продуктів та палива, вони мають надходити за розпорядженням з Варшави, водночас центральна польська влада не поспішала йти на зустріч інтернованому українському вояцтву [22, арк. 30-30зв.].

У своєму рапорті генерал А. Пузіцький зазначав, що «гостро стоїть справа взуття та одіжі, а також не мається соломи для матраців, і не вистачає коців». У цій ситуації «шевські і кравецькі майстерні витрачають останні гроші, для підтримки в можливому стані одіжі та взуття; прибутки крамниць майже цілком витрачаються на купівлю палива для готування їжі і частично для опалення бараків». Водночас українському командуванню групи стало відомо, що поляки (цивільні), особливо вночі, розбирають незайняті землянки і бараки та використовують отримане в такий спосіб дерево для опалення своїх помешкань, а решту – продають українцям за ринковою ціною [22, арк. 30зв.-31].

Начальник групи інтернованих військ УНР не міг «уявити собі дальшого існування табору в такому стані», вважаючи це «глузуванням над українським вояцтвом», що стало можливим через «недопустиму байдужість» з боку начальника секції інтернованих Української ліквідаційної комісії. Генерал не вважав для себе можливим мовчати, хоча й зазначав, що «загинуті ми не загинемо – будемо викручуватись з тяжкого становища». На його думку, було б доцільним звернутись до «представників всіх культурних держав світу» аби привернути їх увагу до долі «решток лицарів Української Армії, котрі своєю героїчною боротьбою спасли весь мир і культуру від вандалів ХХ віку» (йдеться про більшовиків. – *І.С.*), які «в одноковій мірі були страшні для всіх». Якщо Польща не може належним чином подбати про інтерноване українське вояцтво, то цю місію мають виконати Франція та Англія [22, арк. 31].

Зрештою, звернення командування групи Військ УНР були почуті, й на початку 1922 р. інтерновані частини Армії УНР у Стшалково отримали від Державного Центру УНР в екзилі обмежені грошові дотації, що мали бути спрямовані на поліпшення їжі таборян, підтримку роботи таборових майстерень, проведення культурно-освітньої роботи та покриття канцелярських видатків. Зокрема, на потреби 1-ої Запорізької дивізії були асигновано 110 тис. м.п., 5-ої Херсонської – 70 тис. м.п., жандармерії – 14 тис. м.п., Окремої бригади кордонної варти – 15 тис. м.п., штабу тилу армії – 25 тис. м.п., резервних військ – 40 тис. м.п. Ще 25 тис. м.п. було виділено для таборового шпиталю, але цього було вкрай недостатньо, і вже за короткий час більшість коштів була витрачена [23, арк. 1].

Певні надії командування групи Військ УНР у Стшалково покладало на комісара табору та звернення останнього до центральних польських установ у справі забезпечення належного харчування інтернованих вояків-українців. Обіцянки з Варшави були дуже обнадійливими та підтверджували поставки до

табору достатньої кількості деяких видів продуктів харчування (сало, цукор, борошно), а також дров та вугілля. Але дистанція між обіцянками та їх виконанням виявилась надто протяжною, адже у січні 1922 р. військовий міністр генштабу Уряду УНР генерал-хорунжий А. Вовк інформував голову УВЛК полковника Данильчука, що в Стшалково «...умови жакливі. Люди буквалыно голодують та замерзають від холоду. За відсутністю палива було припинено приготування їжі і зараз страви готуються один раз на добу» [20, арк. 125].

Водночас продовольча ситуація в таборі продовжувала ускладнюватись, про що своїм рапортом від 23 січня 1922 р. повідомляв С. Петлюрі генерал-інспектор Військ УНР генерал-хорунжий О. Удовиченко. Він, зокрема, попереджав про заплановане польською владою зменшення добових пайків таборян (хліба – з 750 до 500 грамів, картоплі – з 700 до 600 та м'яса – на 150 грамів). Обмеження харчового раціону інтернованих спонукали його зробити сумний прогноз: «Якщо до цього козаки і старшини були напівголодні, то зараз буде справжній голод». Він зазначав про «дуже кепський» стан одягу і взуття таборян, відсутність палива, внаслідок чого «люди мерзнуть, припинена варка їжі і передбачається припинення випічки хліба». З огляду на це генерал О. Удовиченко оцінював ситуацію в таборі як «катастрофічну», на його думку, необхідно було вжити всіх заходів, щоб інтернованих з табору Стшалково перевести до Калішу. Необхідно було терміново звернутись голові Української ліквідаційної комісії полковнику Данильчуку до польського уряду та репатріаційної комісії [20, арк. 394].

Потерпали інтерновані й від непристосованих до перебування взимку бараків та землянок, які не мали достатньої кількості печей для опалення, але головною проблемою була нестача дров та вугілля. Таборові лазня та пральня не були розраховані на обслуговування такої кількості таборян, до того ж, були обладнані кімнати для умивання. Бракувало практично всього – посуду для їжі, ковдр та матраців. На додаток до цього інтерновані повинні були миритися із зухвалими діями таборової міліції з «балаховців», свавіллям таборової контррозвідки, за «підказкою» якої польська комендатура санкціонувала 17 січня 1922 р. незаконний обшук у старшинському баракі, особисті речі були оглянуті навіть у генералів і командирів окремих частин Армії УНР. Дошкуляло інтернованим й значне обмеження кількості перепусток на вихід з табору, від чого найбільше потерпали одружені старшини, які разом з родинами мешкали в таборі [20, арк. 385, 388].

Таким чином, перебування інтернованих вояків-українців у Стшалково взимку 1921-1922 рр. було позначене значними труднощами, які загострювались бідністю пайків та недостатньою кількістю дров та вугілля для обігріву бараків. Командування групи Військ УНР у Стшалково докладало зусиль для поліпшення становища інтернованих та забезпечення їх нагальних потреб, проте його пропозиції, адресовані вищому військовому керівництву

УНР, не завжди могли бути реалізовані через тотальний брак коштів у державній скарбниці та запровадження польською владою режиму економії, що й зумовлювало матеріально-харчові труднощі таборян.

Утримання в одному таборі (хоча й в різних секціях) вояків різних збройних формацій, і зокрема полонених РСЧА, серед яких активно діяли більшовицькі агітатори, стало справжнім випробуванням для українців. Через небажання польської адміністрації повністю ізолювати більшовицький сектор, ця агітація поширювалася і на українську частину табору, сіючи зневіру і відчай серед частини вояків Армії УНР. Перебування у таборі солдатів і офіцерів зі складу армії генерала С. Булак-Балаховича, та ще й та обставина, що дехто з них займав відповідальні таборові посади (внутрішня міліція і контррозвідка), також деморалізуюче впливало на частину інтернованих вояків-українців, так само як і спроби проведення французькими офіцерами запису до Французького іноземного легіону. В кожному з таких випадків командування інтернованих Військ УНР намагалось протестувати, що зрештою змушувало польську комендатуру в різний спосіб реагувати – зважаючи на критику з боку українців.

Список використаних джерел та літератури

1. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997. – 187 с.
2. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Toruń, 1997. – 209 s.
3. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939 рр.). – Львів, 2000. – 278 с.
4. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920-1924. – Toruń, 2012. – 514 s.
5. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К., 1999. – 352 с.
6. Вішка О.В. Українці у таборі в Стшалкові // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 1999. – Вип. 3. – С. 167-174.
7. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. – Toruń, 2001. – 324+38 s.
8. Вішка О. Преса української еміграції у Польщі 1920-1939 рр. – Львів, 2002. – 480 с.
9. Czerniak B., Czerniak R.M.. Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914-1918, 1919-1924. – Strzałkowo, 2013. – 32 s.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 479.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 474.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 206.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 196.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 824.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 482.
16. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 240.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 476.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 473.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 834.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 822.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 832.

Срибняк И.В. Интернированные воины Армии УНР в лагере Стишалково, Польша (вторая половина 1921 г. – начало 1922 г.): моральное состояние и условия пребывания.

В статье анализируется моральное состояние и условия пребывания интернированных воинов-украинцев в лагере Стишалково (Польша) во второй половине 1921 г. – в начале 1922 г. На основе использования широкого круга архивных источников автором был сделан вывод о том, что лагерная повседневность военнослужащих была отмечена значительными трудностями, связанными с их чрезвычайной стесненностью и присутствием в лагере интернированных и военнопленных иных формаций (балаховцев и красноармейцев). Отсутствие каких-либо материальных ресурсов, не всегда достаточное и качественное питание, нехватка угля для обогрева бараков и антиукраинская агитация приводили к тому, что часть воинов-украинцев утрачивала национальные морально-ценностные ориентиры.

Для предотвращения деморализации украинских военнослужащих командование группы пыталось активизировать культурно-просветительную работу в лагере, но вследствие недостатка помещений и отсутствия ресурсов она постепенно сворачивалась. Некоторые из интернированных не выдерживали тяжести безрадостной и беспросветной лагерной повседневности, и оставляли лагерь в поисках лучших условий существования. Очевидно, что это была опасная тенденция, и командование интернированных войск разными способами пыталось предотвратить её дальнейшее расширение. Особенно энергично деструктивным процессам в лагере противостоял начальник группы А. Пузицкий, усилия которого нашли полное понимание и поддержку со стороны высшего военного руководства армии и правительства УНР.

Ключевые слова: интернированные, лагерь, старшина, Стишалково, комендатура, украинцы.

Sribnyak I. The Interned Soldiers of UPR Army at the Camp Stshalkovo in Poland (the Second Half of 1921 – the Beginning of 1922): the Moral and Life Conditions.

The article analyzes the moral condition and conditions of staying of interned Ukrainian soldiers in the camp of Stshalkovo (Poland) in the second half of 1921 – early 1922. Based on the use of a wide range of archival sources, the author concludes that the camp everyday life of the wartime period was marked by significant difficulties due to its extraordinary crowding and presence in the camp of interned and captured soldiers of other formations (Balahovtsy and Red Army soldiers). The lack of any material resources, the lack of adequate and high-quality food, the lack of fuel for heating booths, anti-Ukrainian agitation, led to the fact that a part of Ukrainian soldiers lost national moral values.

In order to prevent the demoralization of Ukrainian warfare, the command of the group tried to intensify cultural and educational work in the camp, but due to lack of premises and lack of resources, it slowly collapsed. Some of the interned ones did not withstand the burden of hopeless and burdensome camping munitions, and left the camp in search of better living conditions. Obviously, this was a dangerous trend, and the command of the interned troops in various ways tried to prevent it from further spreading. The leader of the group A. Puzitsky was particularly opposed to the destructive processes in the camp. His measures were fully understood and supported by the higher military leadership of the Armed Forces and the Government of the UPR.

Keywords: interned, camp, officer, Stshalkovo, commandant's office, Ukrainians.